

Володимир Іванченко

Історик, радник голови громадської організації «Ідейна варта»

У статті подано огляд діяльності членів похідних груп та підпілля ОУН на території Кримського півострова в період радянсько-німецької війни. З'ясовано особи керівників мережі ОУН(б) в Криму, розглянуто діяльність осередків Організації в Сімферополі, Джанкої, Алушті, Євпаторії та контакти з місцевим українським і кримськотатарським населенням.

Ключові слова: Крим, ПівдСУЗ, Степан Тесля, Катерина Мешко, Леонід Ларжавський.

Volodymyr Ivanchenko

Ukrainian Liberation Movement in Crimea during the Soviet-German War 1941—1945

The article provides an overview of the activities of the OUN march teams and underground on the Crimean peninsula territory during the Soviet-German War. Identities of the OUN network leaders in Crimea were identified, OUN cells' activities in Simferopol, Jankoy, Alushta, Yevpatoriya and contacts with the local Ukrainian and Crimean Tartar population were examined.

Key words: Crimea, South Eastern Ukrainian Lands, Stepan Teslia, Kateryna Meshko, Leonid Larzhevskiy.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У КРИМУ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

Однією із маловідомих проблем історії українського визвольного руху є діяльність його структур на території Кримського півострова під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років. Викликано це, найперше, закритістю до останнього часу наявного комплексу архівних матеріалів, які висвітлюють проблему, а також тим, що масштаби руху були значно меншими від інших південних регіонів України. Наявні джерела представлені документами архіву Головного управління Служби безпеки України у Автономній республіці Крим, Галузевого державного архіву СБ України (м. Київ). Серед цих матеріалів наявні як власне документи радянської карально-репресивної системи, так і захоплені (трофейні) документи формацій українського визвольного руху. Також наявні документи з цієї тематики в архіві Центру досліджень визвольного руху. Історіографія проблеми представлена дослідженнями Я. Антонюка та С. Громенка¹, О. Музичка², В. Деревінського³ та інших авторів. У еміграційній українській історіографії питання розглядав Л. Шанковський⁴. Отже об'єктом нашого дослідження є діяльність українського визвольного руху в Криму під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років. Предметом дослідження стали власне соціальні та політичні аспекти цієї діяльності. Новизна дослідження полягає насамперед у введенні до наукового обігу раніше маловідомих архівних джерел. Актуальність, враховуючи широкий суспільний резонанс навколо історії Криму загалом та подій у ньому під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років, стає очевидною.

¹ Громенко С. *Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Громенко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: <http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-.html>*

² Музичко О. *Південний фронт війни ОУН за Україну: 1941—1944 роки / Олександр Музичко [Електронний ресурс] / О. Музичко. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2565>*

³ Деревінський В. *Кримські татари в національних підрозділах УПА [Електронний ресурс] / В. Деревінський — Режим доступу до ресурсу: http://oun-upa.org.ua/articles/kr_tatary.html*

⁴ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр.) / Л. Шанковський. — Мюнхен: «Український самостійник», 1958. — 369 с.*

На початок війни соціальна та політична ситуація у Криму відзначалася практичною відсутністю організованого українського політичного руху. Через панування російської мови кримськотатарське населення не ідентифікувало українців, і, відповідно не було політичної співпраці. Організація українських націоналістів ще у 1930-ті роки звертала увагу на питання Криму. Видана у 1936 році брошура «За українське море» містила наступні твердження, зокрема про приналежність Криму — «З питанням Чорного моря в'яжеться нерозривно для України й справа Криму. Крим — це великий півострів на півдні України, глибоко висунений в море»⁵. Також аналізувалося його населення — «Північна частина Криму — степова — це якби продовження чорноморських степів; південна — гориста. Степову замешкують у великому відсоткові українці, гористу — татари, українці, москалі, жиди, німці і греки. Під оглядом свого народонаселення Крим є мішаною територією»⁶. Початок власне практичної діяльності структур українського визвольного руху поклали похідні групи Організації українських націоналістів, як бандерівського так і мельниківського спрямування, які влітку 1941 року рушили, серед іншого, і на південь України. Будь-яких архівних відомостей про те, що підпілля ОУН у тій чи іншій формі діяло до початку радянсько-німецької війни не виявлено. Південна похідна група ОУН(м) практично повністю загинула у Миколаєві в результаті дій німецьких військ⁷. Лише провіднику Борису Суховерському вдалося на початку 1942 року провести кілька конспіративних зустрічей із мешканцями Сімферополя, втім організованого діючого осередку ОУН(м) так і не виникло. Діяльність похідних груп бандерівського спрямування була значно успішнішою. Основними завданнями учасників цих похідних груп були такі: вивчення соціально-політичного та економічного становища на території Криму; налагодження зв'язків із місцевим українським населенням; встановлення дружніх, по можливості — союзницьких, стосунків з кримськотатарським населенням, представниками інших національностей, які населяли

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 48. — Арк. 420.

⁶ Там само.

⁷ Променко С. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Променко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-_html

терени півострова. Власне Криму вдалося дістатися похідній групі ОУН (б) під керівництвом Івана Осадчука, якого пізніше замінив Степан Тесля. Однак у грудні 1941 року гестапо заарештовує Івана Осадчука, якого відправили у Львів, де пізніше розстріляли у відомій тюрмі на Лонцького⁸. Власне діяльність підпілля на початковому етапі мала скоріше ознайомчий характер. Це були знайомства і розмови з людьми, обережна агітація за ідею незалежної України, пошук квартир, які могли бути використані як конспіративні. Фактично групи по кілька людей існували у Сімферополі, Джанкої та Євпаторії. Однак через низку обставин більшість їх учасників на початку 1942 року загинули. У Джанкої 14 прихильників ОУН заарештувало і розстріляло гестапо. У Євпаторії вони були затримані гестапо під час бойових дій німецьких військ з радянським десантом⁹. Таким чином станом на весну 1942 року підпілля у нелегальному вигляді існувало епізодично. Однією із причин цього була тотальна русифікація місцевого українського населення, відповідно ідея боротьби за вільну незалежну Україну масової підтримки не отримала. Однак успіх прийшов у інший спосіб. Потреба у взаємодопомозі у суворих умовах війни та голоду, терору німецької окупаційної адміністрації, покликкала до існування легальні структури. Так виникла капела бандуристів, яка у червні 1942 року перетворилася на Український музично-драматичний театр імені Шевченка та Український національний комітет, який виконував допоміжні функції соціального та господарського характеру. Директором театру був Іван Петренко, адміністратором — член ОУН (б) Іван Мор'як. У театрі працювало 50 людей¹⁰. Він давав вистави у різних містах Криму. Власне через відновлення українського культурного життя відбувалося відновлення політичної діяльності. Виник Український національний комітет, очолюваний Миколою Шапаром та Володимиром Шарафаном. Його діяльність сприяла формуванню української ідентичності простими, але потрібними засобами — економічною та господарською допомогою. Втім нова хвиля репресій німців перекреслила ці успіхи. У лютому

⁸ Громенко С. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Громенко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-_.html

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. Арк. 22.

¹⁰ Там само.

1943 року було заарештовано Степана Теслю у Джанкої, пішла низка арештів. Власне після цього керівник проводу ОУН на півдні України ‘Леміш’ (Василь Кук) призначає провідником ОУН у Криму Катерину Яківну Мешко¹¹. До речі, вона була сестрою відомої пізніше правозахисниці, учасниці дисидентського руху в Україні Оксани Мешко. Народилася у 1910 році на Полтавщині, закінчила Московський електромеханічний інститут, працювала у місті Дніпропетровську, у 1941 році вступила до ОУН, пізніше була провідником підпілля Луганщини та Криму. Залучення її до структур ОУН було здійснено професором Василем Рееєм (псевдонім ‘Кіт’), першим керівником Дніпропетровського обласного проводу ОУН, організатором Дніпропетровської міської управи у 1941 році. Однак основна її діяльність пов’язана із Луганщиною.

У серпні 1943 року провідником ОУН у Криму став Леонід Федосійович Ларжевський. Відомий під псевдонімами ‘Явір’ та ‘Грабович’, а також прізвиськом Дубенко. Архівна кримінальна справа, заведена НКВД на нього, зберігалася станом на початок 2014 року в архіві тимчасового зберігання справ Головного управління СБУ у Автономній республіці Крим. З діяльністю цієї людини пов’язані певні успіхи підпілля ОУН. Ким він був? Виходець із Нового Миргорода Кіровоградської області, 1918 року народження; на початок радянсько-німецької війни — студент Дніпропетровського гірничого інституту¹². З 1942 року — представник Південного крайового проводу ОУН. У середині та другій половині 1943 року за його участю діяло кілька підпільних осередків, зокрема у Сімферополі та Джанкої. Маючи підробні документи працівника Київської міської кримінальної поліції Івана Дубенка у відпустці, які, очевидно, були високої якості, він мав можливість вільно пересуватися територією окупованої України, зокрема і Кримом¹³. З матеріалів радянської АКС на нього стає очевидним, чим займався підпілля під його керівництвом. Це виготовлення та розповсюдження агітаційних матеріалів, налагодження зв’язків з місцевим українським та російським населенням, вивчення поточної суспільно-політичної та економічної ситуації. Одночасно вивчалися настрої

¹¹ Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 56.

¹² Там само. — Арк. 5–6.

¹³ Там само. — Арк. 35.

кримськотатарського населення. «Відношення татар до українців назагал приємне»,¹⁴ — так зазначається у звіті ОУН. Але тісної співпраці як такої не було. Цікавим фактом, який зазначається у справі, є приїзд двох турецьких офіцерів до Криму влітку 1943 року, вони проводили переговори із кримськотатарськими громадськими діячами¹⁵. Представники ОУН знали про цей факт, але самі участі у цих переговорах не брали. Очевидно, що ця поїздка відбувалася з дозволу німецької адміністрації, але до подальших політичних наслідків не призвела. Ще одним показовим фактом є те, що за документами архівних кримінальних справ на представників підпілля, зокрема Л. Ларжевського, можна стверджувати, що значна частина підпільників були за походженням мешканцями Криму. Це, насамперед, Семен Темний¹⁶. Також мешканцем міста Сімферополя був Єрофій Колісниченко¹⁷. На початку 1944 року, із наближенням радянських військ до Криму, репресивна політика нацистів значно пом'якшилась, припинилися арешти прихильників ОУН, місцеві органи самоврядування отримали значні повноваження. Та повернути прихильність населення цим не вдалося. Як вагома причина зміни ситуації у звітних документах ОУН зазначається факт зайняття радянськими військами Криму у травні 1944 року¹⁸. Що характерно, на відміну від інших регіонів півдня і сходу України місцеве організоване підпілля ОУН в умовах радянської влади не зберіглося. Леоніда Ларжевського у вересні 1944 року заарештував НКВД. Як видно з матеріалів архівної кримінальної справи, він розпочав оперативну гру із радянськими чекістами, надавши згоду на співробітництво, через що був звільнений¹⁹. Утім, при нагоді, ухилився від такої співпраці, зокрема спробував ліквідувати оперативного працівника НКВД УРСР, який утримував зв'язок із ним. Знову був затриманий влітку 1945 року. Засуджений 13 липня 1946 року до 10 років позбав-

¹⁴ *Електронний архів українського визвольного руху. Огляд ситуації на ОСУЗ та ПдСУЗ [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2597/>.*

¹⁵ *Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 81.*

¹⁶ *Там само. — Арк. 53.*

¹⁷ *Там само. — Арк. 12.*

¹⁸ *ГДА СБУ. — Ф. 13. Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 139.*

¹⁹ *Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 13.*

лення волі. Звільнений 12 липня 1953 року із виправно-трудової колонії міста Магадан.

Таким чином можна стверджувати, що протягом 1941—1945 років на території Криму діяла низка осередків підпілля ОУН, переважно бандерівського спрямування. У 1941 році це були насамперед похідні групи, а станом на 1942—1944 роки — місцеві осередки у Сімферополі, Джанкої, Алушті, Євпаторії. Виконували вони насамперед пропагандистську роботу та окремі розвідувально-інформаційні завдання. З поверненням на Крим радянської влади організоване підпілля ОУН було ліквідовано.